

ПРАВА ЛЮДИНИ - НАСКРІЗНА ІДЕЯ ГРОМАДСЬКО-ПРОСВІТНИЦЬКОЇ І ТВОРЧОЇ СПАДЩИНИ СОФІЇ РУСОВОЇ

Антонець Н. Б.

У статті висвітлюються окремі факти, що свідчать про активну громадянську позицію українського педагога Софії Русової. Зокрема, розглядається її внесок у боротьбу за права українського народу в імперську добу та в часи політичного терору радянського періоду.

Ключові слова: Софія Русова, права людини.

В статье освещаются отдельные факты, свидетельствующие об активной гражданской позиции украинского педагога Софии Русовой. В частности, рассматривается её вклад в борьбу за права украинского народа в период империи и в годы политического террора советского периода.

Ключевые слова: София Русова, права человека.

The article highlights the facts that demonstrate Sofia Rusova's active civil stand and her contribution to the fight for the rights of the Ukrainian people during the empire period and years of political terror in the Soviet period.

Key words: Sofia Rusova, human rights.

Софія Федорівна Русова належить до когорти тих особистостей, які своїми творами дійсно збагатили людську думку, а своєю діяльністю надавали, надають і будуть надавати гідний приклад своїм сучасникам, нам і, будемо сподіватися, прийдешнім поколінням. Тому збереження пам'яті про неї, як би це пафосно не звучало, є справою честі нації.

На схилі літ С. Русова писала у мемуарах, що коли вона була підлітком, її старший брат Олександр, котрий сам готувався стати юристом, не лише розповів їй про закон, який дозволяв жінкам бути адвокатами, а й запропонував підготуватися до відповідного іспиту в університеті. “І я, - згадувала діячка, - з захопленням почала вчити римське право, енциклопедію права тощо. Мешкали ми тоді на Бульварно-Кудрявській вулиці [нині вулиця В.Воровського у Києві. - Н.А.]. За домом горою простягався сад. Я вставала в 6 годин і там у саду товкла одну по другій юридичні науки. Але на поліцейському праві застряла, не могла його подужати, та й літо надійшло”, а це означало, що час їхати в Олешню [1, с. 33].

Так нічим закінчився намір дівчини стати професійним адвокатом. Але з упевненістю можна сказати, що Софія Русова (яка виросла у сім'ї “гарячого патріота російського”) усією своєю діяльністю протягом життя фактично заслужила звання адвоката української нації, оскільки виборювала її право і на саме існування, і на визнання у світі.

Усім, кому не байдужа персоналія С.Русової, певним чином пощастило. По-перше, Софія Федорівна написала мемуари та вела щоденник.

Ці документи, в яких зберігся дух другої половини ХІХ - першої третини ХХст., висвітлені події, свідком і учасником яких була педагог, відображені її думки, почуття, мотиви вчинків, завдяки опублікуванню, зокрема у 1996 р. та 2004 р., стали доступні сучасним дослідникам [1-2]. По-друге, завдяки зусиллям Олени Проскури, Євгенії Коваленко, Зіновії Нагачевської, Оксани Джус сьогоднішній освітянський загал має змогу прочитати і ґрунтовні педагогічні твори, і численні статті С.Русової у пресі, та на власні очі переконатися, які шляхетні ідеї (незалежно від теми розмови з читачем) в них популяризуються [3-5].

Цікава джерельна база, а також неординарність самої постаті С. Русової спонукали досить активний процес дослідження її діяльності, що розпочався в 90-х рр. ХХ ст. унаслідок політичних змін в країні. Безумовно, освітян Софія Федорівна у першу чергу приваблює як педагог-науковець та вчитель-практик. Але її характер, її життєва позиція є повчальним прикладом для тих наших сучасників (незалежно від професії), котрі виборюють побудову в Україні громадянського суспільства. Намагання висвітлити хоча б окремі факти з великого числа тих, що свідчать про активну громадянську позицію С. Русової, її прагнення відстояти права українського народу як в імперську добу, так і в часи політичного терору радянського періоду, і стало метою цієї публікації.

Зауважимо, що формування характеру Софії відбувалося у досить сприятливих умовах. Адже народилася вона у власному маєтку, який з любов'ю облаштував "добріший за всіх" батько - Федір Ліндфорс. Усередині чималого панського будинку було створено "той комфорт старовинних аристократичних осель, де не було нічого зайвого, але все було облаштовано гарно, затишно" [1, с. 34]. Будинок оточував чудовий сад, у якому шуміла липова алея, буйно цвіли рожі та левкої. По доріжках цього царства природи (а навколо двору і саду розлягався ще й глухий ліс) було мрійно гуляти на самоті, повністю віддаючись враженням від чергової книжки з домашньої бібліотеки.

Велика домашня бібліотека Ліндфорсів в Олешні - це окрема тема. Добірна колекція французьких (у родині взагалі панувала французька мова), німецьких та російських книжок. Грубезні томи енциклопедичного словника ХVІІІ ст. у шкіряній оправі. Репродукції картин у серійних виданнях з мистецтва. Як писала згодом сама С. Русова, вона "втопала" у це багатство і в дитячі роки, і в пору юності. Твори Д. Байрона, Вольтера, І. Тургенєва, Ж.-Ж. Руссо, Й.В. Гете, Ф. Шіллера, Ч. Діккенса... Домашню освіту доповнювали власні враження від поїздок (вперше Софія опинилася за кордоном на сьомому році життя). Знання французької та англійської мов були предметом суворої уваги гувернантки-швейцарки.

Безумовно, великим горем стала рання смерть матері, але поруч запишалися батько, котрого Софія боготворила, та старша на 12 років сестра Марія, яка не лише взяла на себе усі побутові турботи про дівчинку, а й протягом усього свого життя була її найближчою подругою.

Мабуть, навіть не дуже замислюючись, що своїми вчинками великою мірою впливають на формування світогляду маленької Софії, члени сім'ї жили відповідно до своїх переконань. Батько, який завжди поведився із своїми селянами демократично, після відміни кріпацтва скрізь захищав їх інтереси, оскільки "розумів справу так, що "шляхетне панство" мусить щиро йти на всякі

жертви, щоб вирівняти колишню неправду і виконати накази “Маніфесту” [1, с. 25]. Сестра Марія влаштувала на мезоніні школу для сільських дітей, а ночами потайки читала заборонену політичну літературу. Брат Олександр “був громадський діяч з широким розумінням громадських справ і чесним відношенням до своїх громадських обов’язків” [1, с. 29], а тому двічі втрачав посаду мирного посередника через тиск обурених землевласників, які вважали, що він ставить інтереси селян вище за їхні. Всі ці події згодом знайдуть своє віддзеркалення у власних вчинках С. Русової.

Коли Софії виповнилося 10 років, родина переїхала до Києва. Навчання у найпрестижнішій Фундуклеївській гімназії здавалося дівчині легким і цікавим, тому переходила вона з класу в клас з нагородами, останньою з яких стала золота медаль. Взагалі гімназійні роки пройшли досить безтурботно. Вечірки у знайомих, веселі бали в Кадетському корпусі, прогулянки Хрещатиком, захоплення оперою (продавши стару карету, батько передплатив ложу в бельєтажі оперного театру), обов’язкове відвідування концертів гастролюючих визначних музикантів, серйозні власні заняття за улюбленим фортепіано. Проте ці розваги та естетичні враження не зовсім задовольняли Софію, і вона вже інтуїтивно “шукала ще чогось іншого, вищого інтелектуального змісту”, що доповнило б її світ. Тому і змогла трапитись та історія з невдалою підготовкою в адвокати.

Увесь, здавалося, такий стабільний спосіб життя сім’ї у мить зруйнувався, коли в січні 1871 р. несподівано помер батько. Софія вперше опинилася в ситуації життєво важливого вибору. Можна було розгубитися і впасти в депресію. Можна було зосередитися на пошуках чоловіка, який би забезпечив пристойне існування. Можна було скористатись пропозицією тітки і з її допомогою вступити до Петербурзької консерваторії. “Музика... консерваторія... - самі ці слова хвилювали мене, я так любила свій фортеп’ян, опанувати ним цілком - яка спокушаюча мрія! Але кому з того яка користь? Чи маю я право так егоїстично будувати своє життя? А люди, чи не треба спочатку для них послужити. Сестра залишила мені самій розв’язувати це питання, і... я відмовилась од блискучої мрії, подякувавши тітці, що згадала про мене. Долю свою вирішила я тоді, зреклась мистецтва, взялась за школу”, - так описувала діячка свої тодішні вагання [1, с. 35].

Мабуть, треба було мати неабияку внутрішню шляхетність, внутрішній певний моральний стрижень, а ще сміливість, щоб у 16 років зайнятися створенням першого в Києві дитячого садка. Саме до такого рішення прийшли сестри в результаті роздумів, “як жити, щоб був зміст ужитті і духовний, і громадський”. Спочатку поїздка у столицю за передовим досвідом (“Тоді тих садків не було ніде, лише в Петербурзі був відомий садок Дараган”), потім самостійне вивчення праць Й.Г. Песталоцці, Ж.-Ж. Руссо, Ф. Дістервега, Ф. Фребеля. Коли С. Русова подала прохання на дозвіл відкрити садочок (вона мала право це зробити на підставі свого гімназійного атестата), попечитель шкільної округи з недовір’ям похитав головою: “Ви самі ще дитина, хто ж Вам довірить дітей?”, але дозвіл дав.

Невдовзі Софія входить у коло київських українських громадівців. Вона могла б спочатку просто насолоджуватися спілкуванням з Михайлом Старицьким, Миколою Лисенком, Оленою Пчілкою, Михайлом Драгомановим,

Павлом Житецьким, Іваном Нечуєм-Левицьким, Павлом Чубинським та іншими непересічними особистостями, а потім, маючи дар слова, писати, писати і писати спомини - про їх діяльність. Проте С. Русова обирає інший шлях, і все своє досить довге життя активно, незважаючи на заборони та репресії (лише арештів було п'ять, а ще неодноразові труси) бореться за ті права людини, яких було позбавлено український народ.

Коли ми говоримо про боротьбу С. Русової за права, то відразу спадає на думку виборювання права українців на власну національність. Тобто на офіційне визнання існування української мови як такої (всупереч заяві міністра внутрішніх справ Російської імперії П. Валуєва, “что никакого особенного малороссийского языка не было, нет и быть не может”) та на право навчати учнів у закладах освіти їх рідною мовою (всупереч усім заборонам царату), на визнання самого існування української національної самосвідомості та на право її цілеспрямованого педагогічного формування у вихованців навчальних установ. Саме ця тема стає головною в багатьох публікаціях педагога, серед них праці “Народный язык в народной школе” (1901), “Український букварь” (1906), “О нацио

нальной украинской школе прежде и теперь” (1908), “Дитячий сад на національним ґрунті” (1910), “Початкова географія” (1911), “Націоналізація дошкільного виховання” (1912), “Ідейні підвалини школи” (1913), “Нова школа” (1914), “Націоналізація школи” (1917) тощо.

Ідеї, викладені в цих та багатьох інших працях, діячка намагалася втілювати під час занять з дітьми, підлітками, дорослими, які вона приватно влаштувала в тих місцях, куди кидала її неспокійна доля. Так, у Чернігові, Полтаві, Херсоні це були дитячі садки, в Олешні - вечірні курси для хлопців, що вже скінчили початкову школу, у Харкові - літературні читання з дівчатами 16-17 років, у Петербурзі - курс літератури для дівчат-українок, котрі навчалися на медичних та Бестужевських курсах.

Між іншим, влаштування таких занять було справою не простою, а часом і небезпечною. Так, згадуючи свої уроки української літератури з курсистками в Петербурзі, С. Русова писала: “Це треба було робити дуже конспіративно, щоб не підвести курсисток, які виявили таке сепаратистичне бажання - знати граматику своєї рідної мови й свою рідну літературу. Пам'ятаю, що мене одна з курсисток чекала на вулиці, проводила якоюсь бічною фірткою через двір в невеличку кімнату, де сходилось 10-12 курсисток послухати мій виклад” [1, с. 142]. Але усі ці запобіжні заходи не допомогли, і через деякий час зустрічі довелося припинити, оскільки дівчат попередили, що за їх зборами почали стежити. Дійсно, обстоювання права на існування української літератури (причому без купюр) та на її вивчення у навчальних закладах було складовою

частиною довгого і важкого процесу виборювання українцями своєї самоідентифікації. А щодо ліквідації примусових вилучень з національних літературних надбань, то і тут С. Русова зробила надзвичайно вагомий внесок, до того ж, як завжди, не лише словом, а й справою. Саме їй з її чоловіком Олександром Русовим випала почесна, відповідальна, але й небезпечна (ще раз згадаємо Валуєвський циркуляр 1863р.) місія - за дорученням української громади врятувати від загибелі заборонені царатом рукописні вірші Т. Шевченка. Завдяки зусиллям подружжя у 1875-76 рр. за кордоном у Празі було надруковано без цензурних скорочень двотомний "Кобзар". Звернемо увагу - роботу було закінчено саме у рік прийняття Емського указу, в якому заборонялося ввозити на територію Російської імперії без особливого дозволу Головного управління у справах друку будь-які українські книги та брошури. Причому, коли двотомник вийшов з празької типографії, проблеми не обмежувалися лише пошуком способів його таємного транспортування через кордон. Адже й самому редактору нелегального "Кобзаря" О. Русову було досить ризиковано повертатися в Україну відразу після завершення виконання такого "протиправного" з погляду влади доручення громади. Проте, як зазначала Софія Федорівна, "матеріальні засоби наші були цілком вичерпані, а до того ж і туга за рідним краєм мене зовсім виснажувала, я не могла далі лишатися на чужині" [1, с. 56].

У літературі, присвяченій С. Русовій, досить часто згадується цей факт її безпосередньої причетності до празького видання віршів Т. Шевченка. При цьому ми, як правило, забуваємо, що водночас у Празі Софія Федорівна народила, а через три місяці поховала свою першу дитину. Ця трагедія могла б зламати молоду жінку, як і інша втрата через багато років - смерть у самому розквіті молодості сина Михайла, який подавав великі надії в науці як географ, а крім того, став одним із ініціаторів створення Революційної української партії. Проте діячка всупереч цим та іншим тяжким випробуванням долі знаходить у собі мужність для подальшого активного, повноцінного життя.

До числа спроб С. Русової суттєво вплинути на позитивне вирішення проблеми правової рівності української нації, зокрема у питанні офіційного визнання існування української мови як такої, була участь Софії Федорівни у створенні відповідної доповідної записки Академії наук. У 1898 р. петербурзька українська громада заснувала в столиці Благодійне товариство видання загальнокорисних і дешевих книг, що опікувалося друкуванням української літератури. Подружжя Русових під час свого проживання у Санкт-Петербурзі в 1902-1909рр. брало активну участь у діяльності цього об'єднання. Наприкінці 1904 р. Товариство подало в Кабінет Міністрів Російської імперії петицію про скасування цензурних обмежень 1876р. У свою чергу Міністри вирішили надіслати відповідні офіційні запити в Російську імператорську Академію наук, Київський та Харківський університети, Київському, Подільському та Волинському генерал-губернатору. Всі ці консультанти беззастережно висловилися за відміну будь-яких мовних заборон. Так, в Академії було створена спеціальна комісія, до якої входили, зокрема, видатні російські мовознавці Пилип Фортунатов, Олексій Шахматов, Федір Корш. Допомогали комісії експерти - відомі українські діячі Петро Стебницький, Олександр Лотоцький, Володимир Науменко, а також подружжя Русових. Згадуючи цю спільну роботу

з російськими вченими, Софія Федорівна писала: “Засідання відбувались у довгій кімнаті в будинку Академії, де на нас суворо і велично дивився величезний бюст Катерини II і на стінах портрети видатних діячів-академіків і царів. А за великими вікнами Нева вся світилася вогнями своїх численних мостів. В кабінеті було тихо, затишно і велично, і радісно, що в цьому великому осередку обмірковується питання нам усім таке дороге. В усіх дискусіях Шахматов вражав нас своїм глибоким знанням нашої мови в її філологічних властивостях і в історичному розвитку. Як результат наших трьох чи чотирьох засідань вийшла ціла доповідь, у якій Шахматов у цілком науковій і об’єктивній передмові доводив незалежність нашої мови, визнавав її за мову, а не тільки за діалект” [1, с. 144-145]. Підготовлену комісією доповідь, що мала назву “Об отмене стеснений малорусского печатного слова”, 18 лютого 1905р. затвердили загальні збори Академії наук. Проте Кабінет Міністрів, розглянувши у вересні 1905р. всі відповіді на свої запити, зробив свій, абсолютно не логічний, але суто політичний висновок: скасування заборони українського друкованого слова визнати несвоєчасним.

Хоча створена у величчі та тиші храму науки доповідь і не стала вирішальним кроком у правовому вирішенні наболілого питання, однак вона все одно має своє історичне значення. По-перше, як приклад особистої громадянської мужності усіх, хто був причетний до створення та затвердження цього документа (адже члени Академії прекрасно розуміли, що влада чекає від них іншого). Крім того, це приклад продуктивної співпраці людей з різною національною самоідентифікацією. З цього приводу академік Володимир Вернадський у своїй статті “Українське питання і російська громадськість” (1915) зауважив, що записка Академії наук “мала величезне значення як противага тому відчуженню між українською інтелігенцією та російською громадськістю, яке встигло вже виникнути” [6, с. 175]. З погляду сучасності дуже актуальне зауваження, оскільки це відчуження не подолане й досі.

Безумовно, в межах однієї статті висвітлити тему захисту С. Русовою прав людини є завданням нереальним. Так, серед інших аспектів тут можна говорити і про права української журналістики, зокрема педагогічної (згадаємо події навколо першого україномовного педагогічного журналу “Світло”), і про право освітян на професійні об’єднання (на прикладі створення Всеросійської та Всеукраїнської спілок учителів та діячів народної освіти), і про право на інформацію про життя людей в інших країнах (тут достатньо цитати з номера київської першої щоденної україномовної газети “Громадська думка” за 1906р.: “С.Ф. Русову за те, що написала книжку “В стране вольного крестьянства” ід. Парамонова за те, що ту книжку надрукував, віддано під суд по 128 і 129 артикулах карного статуту. Книжку поліція забирає” [7]) тощо. Проте є питання, без якого розгляд заявленої теми просто неможливий.

Загальновідомо, що наприкінці 1921 р. С. Русова емігрувала. У зв’язку з цим ми, як правило, зазначаємо, що, незважаючи на досить поважний вік, Софія Федорівна за кордоном написала багато цікавих праць. При цьому ми звично захоплюємося кількістю публікацій (вельми оптимістичний приклад для людей, які досягли певного віку!) і сором’язливо замовчуємо, що поштовхом для їх написання була не лише творча потреба, а й повсякчасний брак засобів для існування. Причому для вже підготовлених рукописів було дуже важко знайти

видавця, а те, що видавалося, не завжди оплачувалося. Так народжувалися записи у щоденнику: "... не маю ні коп[ійки] грошей", "... в "Часі Новом" надрукували, хоча б гроші прислали, ці злидні не дають жить. Ходити пішки мені усе тяжче, а на трамв[ай] нема грошей", "злидні - сама картопля, хліба часто не вистачає, листи необхідні тижнями лежать, бо марок нема" [1, с. 421, 422, 435]. До фінансової скрути додавалися проблеми із здоров'ям, туга за Батьківщиною, численні родинні негаразди, конфлікти з іншими емігрантами... Здавалося б, настав час занурення у суто власні проблеми. Але не для С. Русової. Серед багатьох виступів діячки у пресі цього періоду звернемо увагу на ті, в яких вона пише про права своїх співгромадян, котрі залишилися на рідній землі, передусім про їх право на життя. 1932 рік, Париж, часопис "Тризуб" - "Протест Української Жіночої Національної Ради в Празі проти подій на Дністрі", підписано головою Ради С. Русовою. 1933 рік, Прага, часопис "Трудова Україна" - стаття "Голод на Україні", підпис той самий. 1933 рік, Пітсбург, часопис "Жіночий світ" - "До жінок світа: відозва в справі рятування дітей", підпис той самий. У цих та інших виступах у пресі Софія Федорівна намагалася привернути увагу світової громадськості до жахливої, катастрофічної ситуації в Україні, до голодомору, до політичного терору. Крім того, діячка неодноразово особисто зверталася до різних гуманітарних організацій з проханням надати допомогу голодуючим, а також виступала з відповідними доповідями на міжнародних форумах.

Майже 80 років тому С. Русова написала у своєму щоденнику: "І чого я так постійно нудькую, тільки другим погано зі мною. Це, я гадаю, через цю одірваність від свого краю, народу. Усе чуже, нікому не потрібна, а хочеться конче служити Україні і, коли удається чим-небудь до цього служення наблизитися: чи якою працею, чи яким безпосереднім контактом з народом своїм, тоді я оживаю, наче мені світлішає" [1, с. 401-402].

У наш час, коли ми говоримо про громадянське суспільство, приклад життя Софії Федорівни Русової повинен стати класичним. І не лише для педагогів.

Література

1. Русова С. Мемуари. Щоденник / Софія Русова; упоряд. Володимир Сергійчук. - К.: Поліграфкнига, 2004. - 544 с.
2. Русова С. Мої спомини / Софія Русова; передм. О. В. Проскури. - К.: Україна-Віта, 1996. - 208 с.
3. Русова С. Вибрані педагогічні твори / С. Русова; упоряд., передм., комент. О. В. Проскури. - К.: Освіта, 1996. - 304 с.
4. Русова С. Вибрані педагогічні твори: у 4 кн. / Софія Русова; заг. ред. Є. І. Коваленко. - К., 1997. Кн. 1. - 1997. - 272с.; Кн. 2. - 1997. - 320с.; Кн. 3. - Чернігів, 2008. - 240 с.; Кн. 4. - 2009. - 328 с.
5. Софія Русова: з маловідомого і невідомого: трилогія / упоряд.: Зіновія Нагачевська, Оксана Джус. - Івано-Франківськ: Гостинець, 2007. Ч. 2. : Сеньйорка українського жіноцтва... - 2007. - 364 с.
6. Вернадський В. І. Українське питання і російська громадськість / В. І. Вернадський // Вітчизна. - 1988. - № 6. - С. 172-177.
7. Під суд за книжку: з українського життя // Громадська думка. - 1906. - 23 лют.

